

लिङ्गका आधारमा नेपाली र भोजपुरी भाषाको वाक्यगठनको व्यतिरेकी विश्लेषण

विश्वम्भर कुमार शर्मा

इतिहास विभाग, त्रि वि, ठाकुर राम बहुमुखी क्याम्पस, वीरगञ्ज, नेपाल

सार

भाषा शिक्षण प्रक्रिया जटिल प्रक्रिया मध्येको एक हो। विमातृभाषीले द्वितीय भाषा अध्ययन अध्यापन गर्नु पर्दा भाषामा रहेका थुप्रै जटिलताहरूलाई पहिचान गरी निदान गर्नु पर्ने हुन्छ। यिनै प्रक्रिया पुरा गर्न र शिक्षण कार्यलाई सहज र सउरल बनाउन भाषामा व्यतिरेकी विश्लेषण सिद्धान्तको अवलम्बन गरिन्छ। व्यतिरेकी विश्लेषणले दुई वा दुईभन्दा बढी भाषा व्यवस्था वा उपव्यवस्थाहरूको समता वा विसमतालाई केलाएर तुलनात्मक अध्ययन गर्दछ। अध्ययन कर्ता वा पाठकहरूले दुरुहता महसुस गरेका कुरालाई व्यतिरेकी विश्लेषणले सहजता प्रदान गर्ने हुँदा लक्षित भाषा भित्र पाठक समाउन पुग्दछ। लक्षित भाषाका समस्याग्रस्त क्षेत्रको पुर्वानुमान गरी त्यसको निदान गर्न व्यतिरेकी विश्लेषणले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वहण गरेको हुन्छ। स्रोत र लक्ष्य भाषाका समता तथा भिन्नताको आवश्यक जानकारी र सुझाव प्राप्त भएमा अध्यापकलाई अध्यापन गराउन र पाठकलाई अध्ययन गर्न सहज हुन्छ। व्यतिरेकी विश्लेषणले भाषा-व्याघातको पहिचान गर्न पनि सघाउ पुऱ्याउने हुँदा शिक्षण सामाग्रीको चयन र पठन-पाठनलाई प्रभावकारी बनाउन सहयोग मिल्दछ। पाठ्यबस्तुको छनौट, स्तरण शिक्षण विधिहरूको निर्धारण जस्ता क्षेत्रमा आउन सक्ने कतिपय कठिनाइहरूको निवृत्तिका लागि व्यतिरेकी विश्लेषणको प्रयोग उपयोगी मानिन्छ।

मुख्य शब्दहरू

व्यतिरेकी अन्वेषण, व्याघात, स्तरण, अनादर, मानवेतर, लक्ष्यभाषा

परिचय

भाषा शिक्षण स्वयंमा एउटा जटिल कार्य हो। मातृभाषा वाहेकका अन्य दोस्रो भाषाहरूको शिक्षण त भ्रनै जटिल हुने गर्दछ। भाषा शिक्षणका क्रममा खासगरी संरचनागत र मनोवैज्ञानिक समस्याहरू आउने गर्दछन्। दोस्रो भाषा शिक्षणमा देखिने समस्याहरूको पहिचान गरी ती समस्याहरूको समानधानका लागि मनोवैज्ञानिकहरू, भाषाविद्हरू निरन्तर अन्वेषणमा क्रियाशिल छन्। व्यतिरेकी विश्लेषण यसै अन्वेषणको प्रतिफल हो। व्यतिरेकी विश्लेषण दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाहरूका व्यवस्था वा उपव्यवस्थाहरूको समता वा भिन्नता सम्बन्धि तुलनात्मक अध्ययनसित

सम्बन्धित हुन्छ (अधिकारी, हेमाङ्गराज २०५६:११६)। व्यतिरेकी भाषा विज्ञानको उदय दोस्रो विश्वयुद्धको समयमा भएको मानिन्छ। यो विशेष गरी शैक्षणिक प्रयोजनबाट अभिप्रेरित मानिन्छ। स्रोत भाषाले लक्षित भाषा सिकाइमा के-कस्ता प्रभाव पार्छ, त्यसको पहिचान गर्न र लक्षित भाषा सिकाइका समस्याग्रस्त क्षेत्रहरूको पुर्वानुमान गर्न व्यतिरेकी विश्लेषणले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। स्रोत र लक्ष्य भाषाका समता तथा भिन्नताको आवश्यक जानकारी र सुझाव प्राप्त भएको शिक्षक र त्यस्तो नभएको बीच गरिएको शिक्षण कार्यमा प्रसस्त भिन्नता पाइन्छ। जानकार प्राप्तको शिक्षण सरल र स्वभाविक प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिन्छ भने

विश्वम्भर कुमार शर्मा

अन्यबाट दुरुह र अस्वभाविक शिक्षण प्रतिफल प्राप्त हुन्छ।

व्यतिरेकी विश्लेषणले भाषा-व्याघातको पहिचान गर्न पनि सघाउ पुऱ्याउँछ। यसबाट भाषा सिकाइका कठिनाइको श्रृत्ला निर्धारण गरी भाषा शिक्षकका लागि पाठ्यवस्तु अनुसारका उपयुक्त शिक्षण सामग्रीको चयन गर्नमा सहयोग पुऱ्याउँछ। यसरी छनौट गरी तयार पारिएका पाठ्यसामग्रीलाई महत्व प्रदान गरी शिक्षण र निरन्तर अभ्यास एवं पुनरावृत्ति गराएका खण्डमा शिक्षण सिकाइ बढी प्रभावकारी हुन सक्ने देखिन्छ। त्यस्तै पाठ्यवस्तुको छनौट, स्तरण शिक्षण विधिहरूको निर्धारण जस्ता क्षेत्रमा आउन सक्ने कतिपय कठिनाइहरूको सहज विकासका लागि पनि व्यतिरेकी विश्लेषण उपयोगी हुन सक्छ।

लिङ्ग

“लिङ्ग मूलतः नामपदसँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटी हो। यसले खास नामको खास प्रकृतिलाई जनाउँछ (अधिकारी, हेमाङ्गराज २०५७:७५)।

“लिङ्ग त्यसलाई भनिन्छ जसले सजिव वा निर्जीव वस्तुलाई पुरुष (भाले) स्त्री (पोथी) वा नपुंसकलाई बोध गराउँछ।” (अवस्थी र शर्मा २०५५: ४७)

यसरी लिङ्ग भन्नाले स्त्री, पुरुष र निर्जीव वस्तुका बारेमा अवगत गराउने व्याकरणात्मक रूप भन्ने बुझिन्छ। यसको सम्बन्ध नाम पदका साथै सर्वनाम, विशेषण र क्रियालाई बुझाउने विकारी पदसंग रहेको हुन्छ।

वर्तमानकालका कर्ता र क्रियापदमा लिङ्ग

नेपालीमा

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
क) राम मद्दत गर्छन्।	क) सीता मद्दत गर्छिन।
ख) प्रवेश भात खाइरहेका छन्।	ख) रम्भा भात खाइरहेकी छिन्।

नेपालीका वर्तमानकालिक पुलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा कर्तृपद “राम” र “प्रवेश” हुँदा क्रियापद क्रमशः गर्छन् र “खाइरहेका छन्” भने स्त्रीलिङ्गी वाक्य क र ख मा नामिक पद “सीता” र “रम्भा” आउँदा कर्ता अनुसार क्रियापद प्रभावित भई क्रमशः “गर्छिन्” र “खाइरहेकी छिन्” को प्रयोग भएको छ। यसरी नेपालीको वर्तमान कालको वाक्य गठनमा कर्ता र क्रियापदलाई लिङ्गले प्रभावित तुल्याएको देखिन्छ।

भोजपुरीमा

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
क) राम मद्दत करेलन।	क) सीता मद्दत करेली।
ख) प्रवेश भात खा रहल बाडन।	ख) रम्भा भात खा रहल वाडी।

भोजपुरीका वर्तमानकालिक पुलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा कर्ता “राम” र “प्रवेश” नामिक पदले क्रियापदहरू क्रमशः करेलन र खा रहल बाडन ल्याएका छन्। त्यसैगरी स्त्रीलिङ्गी वाक्य क र ख मा “सीता” र “रम्भा” नामिक पदले क्रमशः करेली र खा रहल वाडी क्रियापद लिएका छन्। यसप्रकार भोजपुरीको वर्तमान कालको वाक्य गठनमा आएका कर्ता र क्रियापदलाई स्त्रीलिङ्गले प्रभावित तुल्याएको छ।

माथि उल्लेखित नेपाली र भोजपुरी भाषाका वर्तमानकालका वाक्य गठनको व्यतिरेकी विश्लेषण गर्दा ती दुवै भाषाका वर्तमानकालिक वाक्यका कर्ता र क्रियापद लिङ्ग व्यवस्थाबाट प्रभावित भएको पाइन्छ।

भूतकालका कर्ता र क्रियापदमा लिङ्ग

नेपालीमा

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
क) श्रीधरले काम राम्रो।	क) राधाले काम गरी।
ख) गंगाधर हलो जोतिरहेको थियो।	ख) सन्ध्या भात पकाइरहेकी थिई।

नेपालीका भूतकालिक पुलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा आएका नामिक पदहरू “श्रीधर” र “गंगाधर” हुँदा क्रियापद क्रमशः “राम्रो” र “जोतिरहेको थियो” को प्रयोग भएको छ भने स्त्रीलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा आएका नामिकपद “राधा” र “सन्ध्या” का लागि क्रमशः “गरी” र “पकाइ रहेकी थिई” क्रियापदको प्रयोग भएको छ। यसरी नेपालीको भूतकालको वाक्यगठनमा कर्ता र क्रियापदलाई लिङ्गले प्रभावित गरेको प्रष्ट हुन्छ।

भोजपुरीमा

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
क) श्रीधर काम कइलख।	क) राधा काम कइलख।
ख) गंगाधर हर जोतत रहे।	ख) सन्ध्या भात पकावत रहे।

भोजपुरीका भूतकालिक पुलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा कर्तृपद “श्रीधर” र “गंगाधर” हुँदा क्रियापद सोही अनुसार “कइलख” र “जोतत रहे” आएका छन्। त्यसैगरी स्त्रीलिङ्गी वाक्य “क” र “ख” मा “राधा” र “सन्ध्या” कर्तृपदका रूपमा आउँदा क्रमशः “कइलख” र “पकावत रहे” पुलिङ्गी क्रियापदको नै प्रयोग भएको छ। यसरी भोजपुरीको सामान्य भूतकालको अनादरार्थी वाक्यगठनमा आउने कर्तापदको लिङ्गभेद गरिए पनि क्रियापदको भने लिङ्गभेद गरिएको पाइँदैन।

भविष्यत्कालका कर्ता र क्रियापदमा लिङ्ग

नेपालीमा

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
क) बेचन घर जानेछ।	क) रतिया घर जानेछे।
ख) बाबु किताब पढ्दै हुनेछ।	ख) नानी किताब पढ्दै हुनेछे।

नेपालीका भविष्यत्कालका पुलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा आएका नामिक पदहरू “बेचन” र “बाबु” हुँदा क्रियापदहरू क्रमशः “जानेछ” र “पढ्दै हुनेछ” को प्रयोग भएको छ भने स्त्रीलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा कर्तृपद “रतिया” र “नानी” आउँदा क्रियापदहरू क्रमशः “जानेछे” र “पढ्दै हुनेछे” आएका छन्। यसरी नेपालीका भविष्यत्कालिक पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी वाक्यगठनमा कर्ता र क्रियापदलाई लिङ्गले प्रभावित तुल्याएको पाइन्छ।

भोजपुरीमा

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
क) बेचन घरे जाई।	क) रतिया घरे जाई।
ख) बौवा किताब पढते होई।	ख) बबी किताब पढते होई।

भोजपुरीका भविष्यत्कालिक पुलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा आएका नामिक पद “बेचन” र “बौवा” हुँदा क्रियापदहरू क्रमशः “जाई” र “पढते होई” आएका छन्। त्यसैगरी स्त्रीलिङ्गी वाक्य “क” र “ख” मा स्त्रीलिङ्गी नामिक पद “रतिया” र “बबी” कर्तृपदका रूपमा आउँदा क्रमशः “जाई” र “पढते होई” क्रियापदको नै प्रयोग भएको छ। यसप्रकार भोजपुरीको भविष्यत्कालको वाक्यगठनमा आएका क्रियापद लिङ्गका कारणले प्रभावित भएको पाइँदैन तर कर्तापद भने प्रभावित भएको देखिन्छ।

विशेषण र विशेष्यमा लिङ्ग

नेपालीमा

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
क) सानो बाबुले खायो।	क) सानी नानीले खाई।
ख) गोरो केटो मन्दिरमा छ।	ख) गोरी केटी मन्दिरमा छे।

नेपालीका पुलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा पुलिङ्गी विशेषण “सानो” र “गोरो” हुँदा विशेष्यका रूपमा “बाबु” र “केटो” आएका छन् भने स्त्रीलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा स्त्रीलिङ्गी विशेषण “सानी” र “गोरी” आउँदा विशेष्यपदहरू क्रमशः “नानी” र “केटी” को प्रयोग भएको छ। यसरी नेपालीको वाक्यगठनमा आएका विशेषण र विशेष्यलाई लिङ्गले प्रभावित बनाएको छ।

भोजपुरीमा

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
क) छोटका बौवा खइलख।	क) छोटकी बबी खइलख।
ख) गोरका लडका मन्दिर में बा।	ख) गोरकी लडकी मन्दिर में बिआ।

भोजपुरीका पुलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा पुलिङ्गी विशेषण “छोटका” र “गोरका” आउँदा पुलिङ्गी विशेष्य क्रमशः “बौवा” र “लडका” को प्रयोग भएको छ। त्यसैगरी स्त्रीलिङ्गी वाक्य “क” र “ख” मा स्त्रीलिङ्गी विशेषण “छोटकी” र “गोरकी” हुँदा विशेष्य पनि “बबी” र “लडकी” हुन पुगेको देखिन्छ। अतः भोजपुरीको वाक्यगठनमा आएका विशेषण र विशेष्यलाई लिङ्गले प्रभावित तुल्याएको पाइन्छ।

विशेषण र विशेष्य (मानवेत्तर नाम) मा

लिङ्ग

नेपालीमा

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
क) कालो खसी चर्दैछ।	क) कालो बाखी चर्दैछ।
ख) रातो घोडा चरिरहेको छ।	ख) रातो घोडी चरिरहेको छ।

नेपालीका पुलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा पुलिङ्गी तर मानवेत्तर विशेष्य “खसी” र “घोडा” हुँदा पुलिङ्गी विशेष्य क्रमशः “कालो” र “रातो” को प्रयोग गरिएको छ। त्यसैगरी

विश्वम्भर कुमार शर्मा

स्त्रीलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा स्त्रीलिङ्गी विशेष्य क्रमशः “बाखी” र “घोडी” हुँदा पनि पुलिङ्गी विशेषण कालो, रातो नै प्रयोग गरिएको छ। अतः नेपाली भाषाको वाक्य गठनमा मानवेत्तर विशेष्यको लिङ्गभेद पाइन्छ भने मानवेत्तर विशेषणको लिङ्गभेद पाइँदैन।

भोजपुरीमा

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
क) करिया खोंसी चरता।	क) करिअकी बकरी चरतीया।
ख) ललका घोडा चर रहल बा।	ख) ललकी घोडी चर रहल बिआ।

भोजपुरीका पुलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा मानवेत्तर पुलिङ्गी विशेष्य “खोंसी” र “घोडा” हुँदा पुलिङ्गी विशेषण “करिया” र “ललका” को प्रयोग भएको छ। त्यसैगरी स्त्रीलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा मानवेत्तर स्त्रीलिङ्गी विशेष्य “बकरी” र “घोडी” हुँदा स्त्रीलिङ्गी विशेषण “करिअकी” र “ललकी” को प्रयोग हुनका साथै क्रियापद पनि स्त्रीलिङ्गी नै देखापर्दछ। यसरी भोजपुरीका मानवेत्तर नामका वाक्य गठनमा विशेष्य अनुसारका नै विशेषण र क्रियापदको प्रयोग भएको पाइन्छ।

उल्लेखित नेपाली र भोजपुरी भाषाका वाक्यगठनको व्यतिरेकी विश्लेषण गर्दा नेपालीको वाक्यगठनमा मानवेत्तर विशेष्यको विशेषण र क्रियापदमा लिङ्गभेद पाइँदैन भने भोजपुरीका वाक्यगठनमा मानवेत्तर विशेष्यको विशेषण र क्रियापदमा पनि लिङ्गभेद पाइन्छ।

भेदक र भेद्यमा लिङ्ग

नेपालीमा

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
क) दशरथका छोरा असल छन्।	क) दशरथकी छोरी असल छिन्।
ख) मेरो भिनाजू आउनु भयो।	ख) मेरी दिदी आउनुभयो।

नेपालीको पुलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा पुलिङ्गी भेद्यपद “छोरा” र “भिनाजू” हुँदा कर्तृपदका रूपमा प्रस्तुत गरिँदा भेदक पद “दशरथका” र “मेरो” रहेका छन् भने स्त्रीलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा भेद्यपद “छोरी” र “दिदी” आउँदा भेद्य

अनुसार भेदक प्रभावित भएर क्रमशः “दशरथकी” र “मेरी” भएका छन्। अतः नेपालीको वाक्यगठनमा आएका भेदक र भेद्यपदको लिङ्गभेद गरिएको पाइन्छ।

भोजपुरीमा

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
क) दशरथके बेटा निमन बाडन।	क) दशरथके बेटी निमन बाडी।
ख) हमार जिजा अइनी।	ख) हमार बहिना अइली।

भोजपुरीका पुलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा पुलिङ्गी भेद्य “बेटा” र “जिजा” कर्तृपदका रूपमा आउँदा पुलिङ्गी भेदक “दशरथ” र “हमार” को प्रयोग भएको छ भने स्त्रीलिङ्गी वाक्य (क) र (ख) मा भेद्यपद बेटी र बहिनी हुँदा पुलिङ्गी भेदक शब्द “दशरथके” र “हमार” को नै प्रयोग गरिएको छ। यसरी भोजपुरीको वाक्यगठनमा भेद्यपदको लिङ्गभेद गरिएतापनि भेदकपदको भने लिङ्गभेद गरिएको पाइँदैन।

निष्कर्ष

लिङ्गका आधारमा नेपाली र भोजपुरी भाषाका वाक्यगठनको व्यतिरेकी विश्लेषण गर्दा नेपालीको भूत वर्तमान र भविष्यत तीनवटै कालका कर्ता र क्रियापदलाई लिङ्गले प्रभावित तुल्याएको पाइन्छ तर भोजपुरीका वर्तमानकालको वाक्यमा आएका कर्ता र क्रियापदलाई लिङ्गले प्रभावित पारेको देखिन्छ। सामान्यभूत, भविष्यत र अपूर्ण भविष्यत कालका वाक्यमा कर्तापदको लिङ्गभेद गरिए पनि क्रियापदको भने लिङ्गभेद गरिएको पाइँदैन।

नेपालीको मानवीय विशेष्यका साथमा आएको विशेषणको मात्र लिङ्गभेद गरिन्छ, मानवेत्तर विशेषणमा भने लिङ्गभेद गरिएको पाइँदैन तर भोजपुरीको मानवीय र मानवेत्तर दुवै विशेष्यका साथमा आएका विशेषण पदको लिङ्गभेद गरिएको देखिन्छ।

नेपाली भाषाको वाक्यगठनमा आएका भेदक र भेद्य दुवै पदलाई लिङ्गले प्रभाव पारेको पाइन्छ तर भोजपुरीको वाक्यमा आएका भेदक र भेद्यमध्ये भेदकपदको लिङ्गभेद गरिएको पाइँदैन। भेद्यपदको चाहीं लिङ्गभेद गरिएको पाइन्छ। यसरी नेपाली र भोजपुरी भाषाको वाक्यगठनमा केही असमानता भएको हुँदा एक दोस्रो भाषाका वक्ताले र शिक्षार्थीले त्रुटी गर्ने प्रशस्त संभावना देखिन्छ।

लिङ्का आधारमा नेपाली र भोजपुरी भाषाको वाक्यगठनको व्यतिरेकी विश्लेषण

सन्दर्भ सामग्री

अशक, गोपाल : २०५९. भोजपुरी लोकगीतको सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक दृष्टिकोणले अध्ययन, ने.रा.प्र.प्र. (शोधपत्र) ।

उपाध्याय, कृष्णदेव, (१९७७ ई.). लोक साहित्य की भूमिका, इलाहाबाद: साहित्य भवन प्रा.लि. ।

शर्मा, विश्वम्भर कुमार (२०५८). सृजन अनुशीलन, बीरगंज : रेखा प्रकाशन ।

ठाकुर, गोपाल (२०६८), भोजपुरी लोकसंस्कृतिमा बालगीतको अवस्था, ने.प्र.प्र.(संगोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र) ।

तिवारी, हंस कुमार र शर्मा, राधा वल्लभ (१९७७ ई.), भोजपुरी संस्कार गीत, पटना: विहार राष्ट्रभाषा परिषद ।

रिजाल, नवराज (२०७०), नव प्रज्ञापन , बाल साहित्य विशोषाङ्क (६० औं अंक) ।